

було те, що у справі підкорення Кримського ханства даремно розраховувати на успіх без великих бойових кораблів. На заваді відродження Азовського корабельного флоту стали замулення р. Вороніж і обміління гирла Дону. Втім, набутий у кампаніях 1737–1739 рр. досвід стане в нагоді адміралу О. Н. Синявіну (сину віце-адмірала Н. Я. Синявіна), під керівництвом котрого у ході російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. на Дону відродиться суднобудування і потужна Азовська флотилія зможе завдавати ескадрам османів відчутних ударів на Чорному морі.

Gennadiy Shpital'ov

The Don military flotilla (1735 – 1739)

In the given article considers activity of the Don military flotilla during the Russian-Turkish War of 1735-1739. There is displaying the process of building and fighting way of flotilla in it. Also it has been disclosed construction features as well as fighting capabilities of ships of flotilla and defined the place of the flotilla on the theater of combat operations.

Key words: Russian-Turkish War of 1735-1739, the Don military flotilla.

Геннадій Шпитальов

Донская военная флотилия в русско-турецкой войне 1735 – 1739 гг.

В статье рассматривается деятельность Донской военной флотилии во время русско-турецкой войны 1735-1739 гг. Отображен процесс строительства и боевой путь флотилии. Раскрыты особенности конструкции, а также боевые возможности кораблей. Определено место флотилии в театре военных действий.

Ключевые слова: русско-турецкая война 1735-1739 гг., Донская флотилия.

Рецензент: Т.Г.Гончарук, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

УДК 94(477.7) «1700/1800»

Владислав Грибовський

КОЛЕКТИВНІ ТА ПЕРСОНАЛЬНІ НАГОРОДИ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА РОСІЙСЬКИМИ ФАЛЕРИСТИЧНИМИ ЗНАКАМИ

В статті розглядається питання про нагороди запорозьких козаків російським урядом. Простежується походження і заперечується твердження про нагородження останнього кошового отамана П. Калнишевського орденом Андрія Первозваного і надання йому чина генерал-лейтенанта.

Ключові слова: фалеристика, запорозьке козацтво, Петро Калнишевський.

На сьогодні відсутні спеціальні дослідження практики надання нагород Російської імперії представникам запорозького козацтва. Однак, попри це, в сучасних масових історичних уявленнях поширені різні погляди щодо нагород та пов'язаних з ними владних рангів і військових чинів останнього кошового отамана Запорозької Січі – Петра Івановича Калнишевського (поч. XVIII – 1803). Протягом останнього двадцятиріччя усталалося твердження про те, що він був нагороджений орденом Андрія Первозваного та мав чин генерал-

лейтенанта Російської імперії; цей погляд широко представлений як у науково-популярній літературі¹, так і в інтернет-публікаціях². Після канонізації П. Калнишевського Помісним Собором УПЦ КП у 2008 р. цей орден став постійним елементом його агіографічних зображень (як, зокрема, в іконі «Святий праведний Петро Калнишевський» художника Є. Григорова, 2008 р.). Проте існує й інша традиція передачі образу останнього кошового, пов'язана з його прижиттєвими зображеннями на іконі Покрова Богородиці з січової церкви, копії якої зберігаються в музеях Одеси, Дніпропетровська та інших українських міст³; вона вказує на інший фалеристичний знак – золоту медаль на синій стрічці. Власне цю нагороду відтворив запорізький скульптор Микола Соболев у пам'ятнику Калнишевському, встановленому на Соловках у 2004 р.

Тож мусимо констатувати, що за умов, коли масштаб суспільного інтересу до постаті Петра Калнишевського перебільшує спроможність науковців здійснити кваліфіковану розробку його біографії, лишається значний простір для довільних суджень, більше того – їх «догматизації». Це дослідження має за мету з'ясувати питання про те, які саме нагороди і пов'язані з ними військові чини мав у дійсності останній кошовий отаман, відстежити походження історіографічних міфів щодо цього, а також з'ясувати час виникнення практики надання представникам запорозького козацтва російських нагородних знаків та висвітлити їх типологічну специфіку.

Є повна певність щодо твердження про те, що першу медаль від російської монархії Калнишевський отримав у 1763 р. Її вигляд відомий лише за описом та прорисовкою Ю. Б. Іверсена. На аверсі медалі подано поясне зображення Катерини II з малою короною на голові, волоссям, прикрашеним перлинами, і орденською стрічкою через праве плече; угорі міститься напис (тут і далі написи на медалях подаються з розкриттям скорочень): «Б.[ОЖІЯ] М.[ИЛОСТИЮ] ЕКАТЕРИНА. П. ІМПЕРАТ.[РИЦА] И САМОДЕРЖ.[ИЦА] ВСЕРОСС.[ИЙСКАЯ]». Напис унизу зазначає карбувальника: «ТИМОФЕЙ ИВАНОВ». Реверс містить зображення герба Російської імперії, під ним напис: «СИЯ. МЕДАЛЬ. ПОЖАЛОВАНА ВОИСКА. ЗАПОРОЖСКАГО КАШЕВОМУ. АТАМАНУ.

¹ Кулиняк Д. Лицар Дикого Поля: Історико-документальна повість-есе. – К.: Варта, 2005. – С. 17.

² Калнишевський Петро Іванович. Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії // Ресурс доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Калнишевський_Петро_Іванович. Див. також: Про генерала і андріївського кавалера Петра Калнишевського // Електронний ресурс: <http://kobza.com.ua/content/view/1664/36/>

³ Гончарук Т. Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса) (до 270-річчя походу запорожців на місто Хаджибей та в землі сучасної Одещини в червні – вересні 1770 р.). Науково-популярний нарис. – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 119; Україна – козацька держава / Упорядник В. Недяк. – К.: Емма, 2004. – С. 190.

ВЗНАКЪ. ИМПЕРАТОРСКОЙ КОВСЕМУ. ЗАПОРОЖСКОМУ ВОЙСКУ. МИЛОСТИ. ЗАИХЪ ВЕРНОСТЬ. ИУСЕРДИЕ 1763. ГОДУ»⁴.

Як бачимо з напису на реверсі, ця медаль не була персональною нагородою Петра Калнишевському, бо адресувався кошовому отаманові без зазначення конкретної особи. Розгляд конкретної ситуації, за якої відбулося це нагородження, дозволяє дійти висновку про те, що ця медаль, передусім, призначалася для виокремлення визнаного імперською владою очільника запорожців від загалу звичайного козацтва, представники якого відтоді позбавлялися права обирати і бути обраними на керівні посади у своїй спільноті. Царський кабінет в той час докладав чималих зусиль задля руйнації козацької демократії, намагаючись заборонити проведення на Січі щорічних виборів кошового отамана і старшини та закріпити за собою право затвердження кандидатів на керівні козацькі посади. Заборона виборів, що провадилася під виглядом запровадження «лутчаго управления и содержания в добром порядке» Війська Запорозького, була викладена у царському указі від 27 серпня 1763 р. На додаток до традиційних клейнодів, що надсилалися з імперської столиці запорожцям, імперська влада надала чинному на той час кошовому отаману Григорію Лантуху золоту медаль, яку той мусив постійно носити на шиї як санкціонований царським урядом знак легітимної влади на Запорожжі⁵. Однак подальший перебіг подій розгортався за сценарієм, відмінним від того, що був передбачений у Петербурзі. Григорій Лантух повернувся з чергової поїздки до столиці імперії та, за викладом А. Скальковського, «бачачи невдачу Війська в усіх ділах та й свою немічність через похилий вік, вплив на Військо нового отамана Петра Калнишевського.., від посади своєї відмовився і більше приймати її вже не хотів»⁶. На кошового обрали Калнишевського; 19 серпня 1763 р. чиновники Київської губернської канцелярії поздоровили Петра Івановича з отриманням медалі, призначеної для нього як для повновладного кошового отамана⁷. Проте обрання на Січі нового козацького очільника викликало невдоволення імперських властей, які змусили його віддати булаву своєму попередникові.

І все ж, є підстави розглядати зазначену медаль не тільки як ранговий знак (хоча такі функції наявні), а відносити її до власне

⁴ Иверсен Ю. Б. Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц. – Т. 1. – СПб.: тип. Императорской академии наук, 1880. – табл. XIV.

⁵ Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб.: тип. И. Н. Скороходова, 1888. – С. 190.

⁶ Скальковский А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 383.

⁷ Гісцова Л. З. До портрета П. Калнишевського // Архіви України. – 1991. – № 3 (227), травень–червень. – С. 55.

нагород, утім не персональних, а колективних. Про це промовляє згаданий напис на реверсі, що зазначає «все Запорозьке Військо» та вказує на підставу нагороди: «за вірність і старанність». Нагородне призначення медалі посвідчується й тим, що вона надсилалася на Січ разом з клейнодами (знамено і значки) на виконання іменного указу з таким формулюванням: «в знак к Войску Запорожскому своего императорскаго благоволения и высочайшей милости»⁸. Прикметно, що аверс медалі, наданої кошовому отаманові у 1763 р., був виготовлений за тим же штампелем, яким того ж року карбувалися лицеві сторони медалей, призначених для нагородження чотирьох старшин Війська Донського і одного старшини Яїцького козацького війська за участь у дворцєвому перевороті 28 червня 1762 р. Всі ці нагородні знаки мали розмір 6' 5" і виготовлялися із золота вагою 30 червінців на Санкт-Петербурзькому монетному дворі карбувальником Тимофієм Івановим. За висновком Ю. Іверсена, штампелі зазначених медалей не збереглися, втім відтворити їхній вигляд можна за мідною копією аналогічної медалі донського осавула Івана Горбікова, яку Іверсен мав у власній колекції і з якої ним було зроблено опис та прорисовку⁹ (див. мал. 1. Тут і далі див. мал. на с.172).

Слід зауважити, що сам факт колективного нагородження запорожців золотою медаллю не мав прецедентів, оскільки раніше Військо Запорозьке отримувало від російської монархії тільки клейноди і щорічне «жалування» (у вигляді грошей, боеприпасів, продовольства, сукна тощо). Зокрема, у 1763 р. на Січ надсилалися знамено та значки, виготовлені Колегією іноземних справ Російської імперії «по примеру прежних»¹⁰. Запорожжя, перебуваючи у віданні Колегії іноземних справ, вважалось за свого роду закордонну територію, що була незначною мірою інтегрована до імперського простору Росії. В той же час, Військо Донське, яке ще в останній третині XVII ст. втратило значний обсяг своєї самоврядності, напряду керувалося органами внутрішнього управління імперії, передусім – її Військовою колегією, яка, крім решти функцій, здійснювала нагородження донських козаків, які відзначилися у воєнних діях. Для них, як осіб, що не належали до дворянського стану (а відтак і не мали права отримання головних нагород імперії – орденів) встановлювалися нагородні знаки окремого типу – медалі з зображенням «імператорської особи» на аверсі.

Появі медалі такого типу передувала практика нагородження донських козаків портретами із зображенням «монаршої персони»,

⁸ Исторический очерк о регалиях и знаках отличия Русской Армии / Сост. полковник Николаев. – Т. II. – СПб.: Главное интендантское управление, 1899. – С. 127.

⁹ Иверсен Ю. Б. Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц. –Т. 1. – С. 174–175.

¹⁰ Исторический очерк о регалиях и знаках отличия Русской Армии. – С. 127.

призначених для носіння на шії. Зокрема, таку нагороду, прикрашену діамантами, отримав донський військовий отаман Василь Фролов у 1720 р. Перші випадки нагородження донців власне медалями із зображенням імператорських осіб простежуються у 1735 і 1738 рр., коли донський старшина І. М. Краснощоків двічі отримував золоту медаль з діамантовою оздобою «за многия и верныя службы». В наступні роки такими ж медалями нагороджувалися сини вже згаданого Краснощоків – Федір та Андрій, а також старшина Іван Фролов, син отамана Василя Фролова. Пізніше нагороди того ж типу були надані донському військовому отаманові Данилу Єфремову (1749 р.) та його синові та наступникові Степану Єфремову, що відображено в їхніх портретах (мал. 2 і 3)*.

Як ми бачили, практика нагородження донських козаків золотими медалями з'являється за правління Анни Іоанівни (1730–1740)¹¹, за її спадкоємців вона набуває рис певної системи. Зіставлення двох різночасових портретів Д. Є. Єфремова (донський військовий отаман у 1738 – 1753 рр.) вказує на те, що козацькі медалі на середину XVIII ст. ще не мали сталого вигляду: на мал. 2 обличчя імператриці обернене праворуч, на мал. 8 – ліворуч, в обох наявні по-різному розміщені сині фініфті. У першому випадку на столі поруч з католицьким хрестом маємо зображення портрету імператриці на медалі (медальйоні?) в золотій оздобі з імператорською короною, що носилося на анненській стрічці¹², у другому – дві медалі, одна – золота в золотій оправі з імператорською короною, що накладалася поверх двобічного червоного банта з анненською стрічкою, інша – золота з вушком, через яке проходить синя стрічка, зав'язана в двобічний бант. Тобто окремі медалі цього типу поміщалися в оздобу з коштовного металу, що, в особливих випадках, прикрашалася діамантами (що наявне на мал. 3 і відсутнє на мал. 9) і носилися на прикріпленій до неї стрічці. Інші ж не призначалися для діамантової оздобы і мали вушко для стрічки (мал. 8, 10, 11). Наявні й різні форми бантів – дво- і чотирибічні. Вочевидь, певна уніфікація призначених для козацтва медалей, відбулася на початку правління Катерини II, що можна пов'язати з 1763 роком, яким датується найбільш рання згадка про штемпель карбувальника Тимофія Іванова. Медалі масового випуску

* Висловлюю подяку завідувачу відділу Аксайського військово-історичного музею Петру Авакову за консультацію і надання ілюстративного матеріалу щодо донського козацтва.

¹¹ Див. доклад.: Агафонов А. И. Донские казаки. Грудь в крестах... Из истории пожалований, наград и знаков отличия донского казачества. XVI – начало XX в. – Ростов н/Д.: Изд-во ЮФУ, 2009.

¹² Називаючи червону стрічку анненською, ми віддаємо данину традиції. З-поміж російських фалеристичних знаків того часу стрічку чистого червоного кольору мав лише орден Св. Олександра Невського, а орден Св. Анни – червону з жовтою облямівкою (Див.: Шетелев Л. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. – М.-СПб.: Центрполиграф, МиМ-Дельта, 2005. – С. 368).

за катерининських часів робилися саме цим штемпелем, втім з доданням такої деталі на аверсі, як зображення знаку ордена Андрія Первозваного над лівим стегном імператриці.

Звернімо увагу на ту обставину, що нагородження донців здійснювалася за конкретні заслуги (здебільшого бойові), а от специфіка ситуації з наданням кошовому отаманові медалі та клейнодів у 1763 р. полягала в тому, що запорозьке козацтво впродовж 24 років перед тим взагалі не брало участі у війнах Російської імперії, хоч і було задіяне в системі охорони її кордонів. Відтак, колективна нагорода всього Війська Запорозького мала сенс заохочення його лояльності та дистинкції кошового отамана, котрий мусив її носити на своїй шії за кожної офіційної нагоди. Є підстави підтримати аргументацію одеського історика Тараса Гончарука про те, що саме з цією медаллю Калнишевський зображений на списках ікони Покрова Богородиці з січової церкви¹³ (мал. 4). Звісно, під тиском російського уряду Калнишевський у 1763 р. мусив віддати всі регалії своєї влади (разом із золотою медаллю) Григорію Лантухові, а наступного, 1764 р. цю медаль мав носити новий кошовий отаман – Пилип Федорів. Проте у 1765 р. вона, вочевидь, знову опинилася на шії Петра Івановича, котрий того ж року з офіційним візитом відвідав столицю імперії і, звісно, не міг бути вбраним всупереч етикетним нормам (тобто без рангових та нагородних знаків).

Першу і останню персональну нагороду від російського уряду у вигляді фалеристичного знака Калнишевський разом отримав за участь у бойових діях на Північно-Західному Причорномор'ї та, зокрема, організацію блокади турецької фортеці Очаків у 1770 р. Разом з кошовим отаманом тоді нагороджувалося 12 запорозьких старшин. Справу з виготовлення медалей для запорожців було доручено Військовій колегії, котра, як уже зазначалося, мала відповідні повноваження щодо Війська Донського та деяких інших козацьких військ імперії, однак не володіла жодними прерогативами стосовно Війська Запорозького як підвідомчого Колегії іноземних справ. Проте під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., коли запорозькі підрозділи перебували у складі Першої та Другої російських армій, Військова колегія отримала певні функції щодо Запорожжя.

Основоючись на клопотанні командувача Другої армії графа П. І. Паніна¹⁴, 30 вересня 1770 р. Військова колегія подала на

¹³ Гончарук Т. Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса) (до 270-річчя походу запорожців на місто Хаджибей та в землі сучасної Одещини в червні – вересні 1770 р.). Науково-популярний нарис. – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 119.

¹⁴ Те, що саме П. І. Панін виступив ініціатором нагородження кошового отамана і запорозьких старшин золотими медалями, видно з чернетки адресованого йому листа П. Калнишевського від 16 квітня 1771 р., в якому висловлюється подяка за «ходатайство вашого високографського сиятельства» (Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 283. – Арк. 24).

розгляд Катерини II пропозицію про нагородження кошового отамана та запорозьких старшин золотими медалями. Це посвідчується випискою «з доклада, конфірмованного [імператрицей] сентября 30 дня, подносимаго от той же [Военной] коллегии о всемилостивейшем пожаловани залотыми медалями с портретом Ея Императорскаго Величества», що лишилася у колезькому архіві. Ця доповідь містила два реєстри, в яких окремо зазначалися представлені для нагородження представники Запорозького і Донського козацьких військ: «1-й – за отлично храбрія противу неприятеля поступки и особливое к службе усердие Войска Запорожскаго кошеваго Кальнишевскаго, осыпанной бриллиантами*», да того ж Войска старшин обозного Павла Головатова, писаря Ивана Глоба, есаулов Сидора Белого, *Андрея Бурнаса*¹⁵ и Андрея Порохню, Макара Ногая, Андрея Лукьянова, Сафрона Чернаго, Филипа Стегаилу, Лукьяна Великого, Андрея Насакина, Алексея Черного, 2-й – Донскаго Войска полковника Дмитрия Сулина за храбрые и отличныя поступки, 3-го Донскаго ж Войска походнаго полковника Данила Краснощокова за храбрые ево против неприятеля поступки»¹⁶. Як видно з іншого документа, для запорожців передбачалося «зделать против протчих таковых же донским старшинам пожалованных золотые медали (ис коих одна кошевому Кальнишевскому осыпана быть имеет от кабинета бриллиантами)»¹⁷. Таким чином, персональне нагородження представників запорозького козацтва російською медаллю здійснювалося вперше і приводилося у відповідність до вже усталеної практики надання певного типу нагородних знаків, яка здійснювалася стосовно донського козацтва.

Інкрустована діамантами оздоба медалі Кальнишевського (що виготовлялася коштом царського кабінету) теж мала як попередні, так і пізніші відповідники серед нагород представників Війська Донського. Зважаючи на те, що до цього часу невідомі портретні зображення Петра Івановича (маємо лише копії ікон з вельми умовною передачею його вигляду), повний комплект отриманої ним у 1771 р. нагороди можна уявити за портретом донського військового отамана Степана Єфремова роботи художника С. Д. Христинека 1768 р. (мал. 3). На ньому добре передано медаль з

Інші листи, в яких кошовий отаман висловлював подяку за нагороду, вказують на причетність до позитивного вирішення справи з її наданням великого князя Павла Петровича та керівника Військової колегії З. Г. Чернишова (Гам само. – Арк. 24–24 зв., 25).

* Тут і далі курсив мій. – В.Г.

¹⁵ Йдеться про військового суддю Івана Бурноса, ім'я та старшинський ранг якого зазначений помилково. Докладніше про це – нижче.

¹⁶ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 13. – Оп. 1-107. – Зв. 120. – Спр. 64. – Арк. 160.

¹⁷ РДВІА. – Ф. 13. – Оп. 1-107. – Зв. 120. – Спр. 64. – Арк. 161.

червоного золота, котра була вміщена в прикрашену діамантами, вочевидь, срібну оздобу з імператорською короною і носилася на андріївській стрічці. Залучені до розгляду в даному дослідженні портрети донських отаманів і старшин демонструють відсутність єдиного зразка для оздоб, в які вкладалася медаль. Наприклад, на портреті О. І. Іловайського, нагородженого за участь в штурмі турецької фортеці Бендери в 1770 р.¹⁸ проглядаються елементи рослинного орнаменту (що відсутнє в оздобі медалі С. Єфремова, див. мал. 3) і не помітні ознаки інкрустації коштовним камінням (мал. 9).

Медаль, якою Калнишевський був нагороджений у 1770 р., за розміром (6'5"), вагою (30 червінців), місцем карбування (Санкт-Петербурзький монетний двір) і більшістю елементами аверсу не відрізнялася від медалі 1763 р.; обидві медалі мали одного карбувальника – Тимофія Іванова¹⁹. Єдине, що виокремлює медаль 1770 року, так це зображення знаку ордена Андрія Первозваного на орденській стрічці над лівим стегном поясного зображення Катерини II (мал. 5). Реверс містить напис: «ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКАГО КОШЕВОМУ КАЛНИШЕВСКОМУ, ЗА ОТЛИЧНО ХРАБРЫЯ ПРОТИВУ НЕПРІЯТЕЛЯ ПОСТУПКИ И ОСОБЛИВОЕ КЪ СЛУЖБЕ УСЕРДІЕ» (мал. 6). Композиція реверса (узорчатий щит, знамена та списи, розташування напису) аналогічна звороту медалей, якими у 1763 р. нагороджували донських і яйцького козацьких старшин за участь у дворцєвому перевороті 1762 р., а також представників різних козацьких військ, котрі відзначилися у російсько-турецьких війнах 1768–1774 і 1787–1791 рр. (мал. 7). Проте вона відрізняється від композиції реверсу медалі, яку кошовий отаман отримав у 1763 р. Медалі, надані запорозьким старшинам у 1770 р., були ідентичні решті та виготовлялися зі штемпелів того ж карбувальника²⁰.

Слід звернути увагу на те, що напис на реверсі призначених для всіх запорожців медалей (у тому числі й пізніше наданих, як-от полковникові Колінці 1774 р.²¹) містить один незмінний елемент: «ЗА ОТЛИЧНО ХРАБРЫЕ ПРОТИВЪ НЕПРІЯТЕЛЯ ПОСТУПКИ». В медалях донських козаків написи більш конкретизовані, в чому знаходить відображення як ступінь заслуги, так і її характер. Наприклад, донський полковник Олексій Голов, котрий відзначився у війні з турками, був нагороджений у 1772 р. за «...ХРАБРЫЕ И МУЖЕСТВЕННЫЕ ВЪ СРАЖЕНІЯХ ПРОТИВЪ НЕПРІЯТЕЛЯ ПОСТУПКИ», а от Олексій Краснощоків, учасник придушення повстання О. Пугачова, отримав медаль «...ВЪ ВОЗДАЯНІЕ ЗА

¹⁸ Иверсен Ю. Б. Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц. – Т. 1. – С. 261

¹⁹ Там само. – С. 269–270.

²⁰ Там само. – С. 148–149, 165–166, 270.

²¹ Там само. – С. 300.

ОКАЗАННЫЕ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЕЛИЧЕСТВУ УСЛУГИ»²². Відтак, формулювання «ОТЛИЧНО ХРАБРЫЕ» в призначених для запорожців медалях вказує не стільки на рівень їхньої заслуги, скільки на особливий характер самого акту нагородження російською монархією представників Війська Запорозького, слабо інтегрованого до Російської імперії. Тож є підстави наголосити на тому, що цей акт мав за мету не так вшанування воїнської звитяги запорозького козацтва, як заохочення його лояльності.

Джерела дозволяють простежити увесь порядок здійснення нагородження запорожців. Військова колегія в короткий термін організувала виготовлення медалей; на Запорозжя їх привіз військовий старшина Павло Головатий. 23 січня 1771 р. на Січі відбувся урочистий молебень «о здравии ея императорскаго величества»; «по отправлении молебна [медали] как на кошеваго, так и на старшин ко всегдашнему на шеи ношению на голубых лентах наложены»²³. Тобто усі нагороджені особи отримали належні їм медалі, які відтепер мали носити кожного офіційного випадку. Прикметно, що лист з подякою імператриці за нагороду був складений півтора місяця по тому – 16 квітня того ж року. В Архіві Коші збереглися кілька редакцій цього листа з рясними закресленнями та численними виправленнями, котрі засвідчують надзвичайну ретельність підготовки. У, вочевидь, кінцевій редакції вибрано надміру вірогідний стиль дякування монаршій особі. Після констатації російських перемог («...Хрестолюбивое во всех концех земли и вод ВИВ воинство укрепляя») йшло: «Обще все мы усерднотеплие ко Всевишнему подателю всех благ молби и благодарение за толико ВИВ на нас, верноподданных рабов своих, богато излиянне благодаяние принесли мы на месте сего благодарения»²⁴. Як тривале зволікання з подякою за нагороду, так і нетиповий стиль її виразу ми схильні пояснити безпрецедентністю надання запорожцям персональних нагородних знаків; січова канцелярія, вочевидь, просто не мала усталеного формуляру для підготовки відповідного листа, тож і мусила на власний розсуд управлятися в винахідливості щодо дяки.

Втім справа з нагородами запорожців не обійшлася без помилок. У листі від 23 грудня 1771 р. Калнишевський скаржився князеві О. О. Прозоровському на те, що «конфуз один явился» з нагородженням Івана Бурноса, на медалі якого було помилково викарбовано ім'я Андрія і зазначено його як осавула, але ж не військового суддю, яким він був насправді (такий самий

²² Там само. – С. 170, 314.

²³ РДВІА. – Ф. 13. – Оп. 1-107. – Зв. 120. – Стр. 64. – Арк. 167; ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Стр. 283. – Арк. 14, 21.

²⁴ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Стр. 283. – Арк. 21. Матеріали діловодства щодо нагород відкриті в окремому тексті, подану в справі за цим номером.

помилковий запис про нього маємо у наведеному вище реєстрі, що докладався до доповіді Військової колегії імператриці); кошовий отаман клопотався про те, щоб зазначену медаль переробили²⁵. Однак спосіб владнання цього «конфузу» відомі нам джерела не дозволяють простежити.

Практика персонального нагородження запорожців російськими нагородними знаками набула певного устійнення впродовж наступних років. Медалі козацького зразку отримували запорозькі старшини різних рангів, що перебували зі своїми підрозділами у складі обох російських армій. Процедура їх надання не завжди відбувалася на січовому майдані. Зокрема, у 1772 р. Калнишевський вів листування з генерал-поручиком Г. О. Потьомкіним, з приводу передачі золотої медалі старшині Проневичу, який зі своєю групою запорожців служив у Молдові в складі корпусу, яким командував майбутній катерининський фаворит²⁶. Втім ця практика проіснувала неповних п'ять років і закінчилася з ліквідацією Січі у 1775 р.

Подальша доля медалі Калнишевського невідома. Вочевидь, кошовий отаман мусив її здати разом з ранговими знаками генерал-поручикові П. А. Текелії під час свого арешту у червні 1775 р.; конфісковані клейноди (знамено, булава, пірнач та ін.) були складені у два ящики й запломбовані печаттю Колегії іноземних справ, втім медалі 1763 і 1770 рр. серед цих речей не згадуються²⁷. Штемпелі медалі 1770 р. за станом на 1870-ті рр. зберігалися на Санкт-Петербурзькому монетному дворі. Зі штемпелю реверсу тоді ж зроблено односторонній відбиток на олові для колекції Санкт-Петербурзького університету. На замовлення Ю. Б. Іверсена виготовлений олов'яний відбиток аверсу, до якого припаяно олов'яну копію реверсного відбитку із зазначеної університетської колекції²⁸. На теперішній час двобічна олов'яна копія медалі Калнишевського зберігається в Російському державному історичному музеї, куди вона потрапила, вірогідно, з колекції Іверсена.

Потребує на окреме пояснення сенс носіння «козацької» медалі на синій, тобто андріївській стрічці. Зважмо, що у той час використання орденських стрічок для медалей, наданих особам недворянського стану, було поширеною практикою; це однаково стосувалося як нижніх армійських чинів, так і очільників козацьких військ. Спочатку для носіння таких медалей надавалися андріївська та анненська стрічки, що добре видно на прикладі з портретом донського отамана Данила Єфремова (мал. 8), втім портрети

²⁵ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 283. – Арк. 49–49 зв.

²⁶ Там само. – Арк. 26, 29–29 зв., 62.

²⁷ Исторический очерк о регалиях и знаках отличия Русской Армии. – С. 170.

²⁸ Иверсен Ю. Б. Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц. – Т. 1. – С. 269.

пізнішого часу демонструють використання лише синьої стрічки (мал. 3,9,10,11). За правління Катерини II для носіння медалей, наданих нижнім армійським чинам, також використовувалися стрічки орденів Георгія Переможця, Св. Володимира та Св. Олександра Невського²⁹. Отже, між орденами офіцерів-дворян і медалями солдатів та козаків існував певний зв'язок, хоча це питання ще чекає на окреме вивчення. Тут ми можемо лише пунктирно позначити такий зв'язок. Згідно з визначенням Л. Шепелева, «медаль – нижча нагорода, наче молодший орден», яким нагороджувалися «особи різної станової належності»³⁰. Ордені передусім характеризували належність до певної привілейованої корпорації, що складалася з осіб дворянського походження. Зазначене існувало як усталена практика, відображена у статутах орденів Російської імперії, хоча остаточно лише у 1797 р. було визначено, що кавалер ордену має бути обов'язково дворянином. Відтак, нагородження орденем особи недворянського стану могло здійснюватися лише у випадку одночасного надання їй дворянства. Тоді ж було відрегульовано питання щодо знаків у складі ордену Св. Анни, які надавалися унтер-офіцерам та рядовим; у 1807 р. такий же знак запроваджено і в складі ордену Св. Георгія³¹.

Висловимо припущення про те, що призначені для козацтва медалі могли в аналогічний спосіб поєднуватися з орденем Андрія Первозванного. Твердження про цей зв'язок повніше розкриється, якщо залучити до розгляду портрети донських отаманів, на яких зображено повний комплект нагороди. По-перше, на це вказує використання блакитної стрічки, що наявне як на картинах середини XVIII ст. (мал. 2,3,8,10,11), так і останніх років того ж століття (мал. 9). По-друге, не є випадковим розміщення банта або елементів стрічки у вигляді андріївського хреста. Так, на парсунах Д. Є. Єфремова передано два варіанти зав'язаного начетверо банта (мал. 2,8); портрет донського старшини М. І. (?) Платова демонструє поєднання двобічного банта з двома кінцівками синьої стрічки, на якій носилася золота медаль (мал. 11). По-третє, зображення Катерини II на аверсі медалі 1770 р. містить знак ордену Андрія Первозванного (мал. 5 і 7), який, однак, відсутній у медалі зразка 1763 р. По-четверте, розміщення золотої медалі в срібній оздобі з діамантами (це добре передано в портреті С. Д. Єфремова, див. мал. 3 і посвідчується описом нагороди Калнишевського 1770 р.) теж могло становити елемент уподібнення ордену Андрія Первозванного, який у XVIII ст. був єдиним з російських орденів, що

²⁹ Исторический очерк о регалиях и знаках отличия Русской Армии. – С. 150–157.

³⁰ Шепелев Л. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. – М.–СПб.: Центрполиграф, МиМ-Дельта, 2005. – С. 376–377.

³¹ Там само. – С. 364–365.

прикрашався діамантами. Втім зважмо, що статут цього ордену, запровадженого у 1698 р., не був затверджений до самого кінця XVIII ст., а існував лише його проект, розроблений Петром I, в якому, між іншим, великим символічним значенням наділялася орденська стрічка: кавалери ордену мусили пам'ятати, «що вони з'єднані стрічкою ордену, подібно міцним узам єдності й дружби»³².

Та все ж, навіть коли було б можливим довести зв'язок прикрашеної діамантами «козацької» золотої медалі на синій стрічці з орденом Андрія Первозванного як «молодшого» знаку, включеного до його складу, відношення між ними не складуть тотожності. Орден Андрія Первозванного був не тільки найвищою нагородою Російської імперії, але й позначав станову корпорацію відбірних вершків російського дворянства. До таких свого часу був кооптований український гетьман з річпосполитським гербом Іван Мазепа-Колединський, котрий став другим кавалером цього ордену в 1700 р. Однак андріївська стрічка не могла Петра Калнишевського, цього представника негербованих еліт козацької периферії, пов'язати «узами єдності й дружби» з істеблішментом Російської імперії. Згідно з вимогами, прописаними Петром I для андріївських кавалерів, особа, яка включалася до їхнього корпоративного кола, повинна мати високий дворянський статус і військовий чин (або відповідний штатський ранг), не нижчий генеральського; сам факт нагородження цим орденом передбачав право на отримання чину генерал-лейтенанта (або генерал-поручика). Крім того, андріївський кавалер мав володіти належним статком, аби «важність сего события поддержать».

Зазначені вимоги, звісно, не могли стосуватися кошового отамана та запорозької старшини, котрі не мали жодного відношення до російського дворянства та його ієрархічних щаблів. Так само це стосувалося і донського козацтва, попри його більшу інтеграцію до соціально-політичного простору Російської імперії. Невідомий жоден приклад того, щоби сам факт нагородження донського отамана або старшини золотою медаллю в оздобі з діамантами на андріївській стрічці автоматично передбачав отримання чина генерал-лейтенанта. Нобілітація донців відбувалася в інший спосіб – шляхом отримання від російської монархії певного військового чину та відповідного йому дворянського рангу (згідно з Табелем про ранги). Саме так Д. Є. Єфремов, залишаючи свою отаманську посаду, був жалуваний чином армійського генерал-майора у 1753 р., а за участь у Померанській кампанії у 1759 р. отримав ранг таємного радника³³. Інший власник «козацької» золотої медалі, О. І. Іловайський, котрий відзначився у придушенні

³² Там само. – С. 352–353.

³³ Ригельман А. И. История о донских казаках. – Ростов н/Д., 1992. – С. 159–160.

повстання О. Пугачова, отримав чин армійського полковника у зв'язку з призначенням його наказним отаманом Війська Донського у 1775 р. (реформованого у той час Г. О. Потьомкіним); з нагоди ж коронації Павла його жалували чином генерала від кавалерії³⁴; прикметно, що він, після набуття дворянства був нагороджений орденом Св. Володимира і носив його поруч з отриманою раніше золотою медаллю (мал. 9). Цей випадок засвідчує, що «козацька» медаль цінувалася не нижче орденів імперії, однак мала іншу, так би мовити, соціальну природу. Відтак, видається цілком правильним визначення В. А. Дуровим типу «козацьких» медалей як групи персональних нагород, призначених для «осіб, котрі надали видатні послуги державі, але через своє недворянське походження не мали права на отримання ордену»³⁵.

Отже, Петро Калнишевський, не будучи російським дворянином, не підлягав нагородженню орденом Андрія Первозваного; жоден документ не засвідчує його причетності до корпорації його кавалерів, так само як і щорічного святкування орденського дня Андрія Первозваного, який відзначається 30 листопада³⁶. Факт надання йому золотої медалі на синій стрічці в літературі витлумачений вкрай доволно; безпідставним є і твердження про жалування його, як буцімто андріївського кавалера, чином генерал-лейтенанта.

За джерелами вдається простежити лише один випадок звернення до Петра Калнишевського як до генерал-лейтенанта, представлений А. О. Скальковським у публікації вибірки документів з Архіву Коша. 16 червня 1773 р. брацлавський стольник польського князя А. Святополка-Четвертинського надіслав до кошового отамана листа з вимогою відшкодувати збитки за пограбоване козаками містечко Марківка. В інтитуляції листа містилося звернення: «Ясневельможному пану Калнишевському, *генерал-лейтенанту*, коменданту запорожских войск, любезнейшому соседу и благодетелю»³⁷. Зазначена форма звернення була цілком доволною і не мала відповідників у тогочасних офіційних документах російського та українського походження. Для порівняння наведемо приклади звернення до кошового отамана різного рангу осіб: командира Другої армії П. І. Паніна в листі від 27 січня 1770 р.: «Высокопочтенный и знаменитый Воиска Запорожского г[о]с[по]дин кошевой атаман, мой приятель!»³⁸, імператриці Катерини II у грамоті від 22 травня 1774 р.: «Нашего императорского величества

³⁴ Иверсен Ю. Б. Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц. – Т. 1. – С. 261.

³⁵ Дуров В. А. Русские и советские боевые награды. Государственный ордена Ленина исторический музей. – М.: ГОЛИМ, 1990. – С. 7.

³⁶ Шепелев А. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. – С. 366.

³⁷ Скальковский А. Несколько документов к истории Гайдамачины // Киевская старина. – 1885. – Т. XIII. Октябрь. – С. 313–314.

³⁸ ЦДІАК. – КМФ-9. – Оп. 2. – Спр. 232. – Арк. 1–1 зв.

подданному, Войска Запорожскаго кошевому атаману и всему Войску Запорожскому»³⁹; типово запорозьку форму звернення зазначено в листі козацьких старшин С. Білого, Л. Мошенського та А. Головатого, написаного у березні 1775 р.: «Велможний пан, милостивый батьку Петр Иванович!»⁴⁰. Як бачимо, жоден з наведених випадків не засвідчує титулування Калнишевського як генерал-лейтенанта; подається звичайне для запорозького очільника найменування кошовим отаманом. Крім того, слід наголосити, що запроваджений в часи Петра I чин генерал-лейтенанта існував до 1741 р. і був відновлений 1797 р., отже у проміжок між цими роками йому відповідав чин генерал-поручика (так само відбулася зміна чину лейтенанта на чин поручика)⁴¹. Згідно з Табеллю про ранги, генерал-лейтенант (генерал-поручик) був військовим чином III класу, якому відповідав цивільний чин таємного радника. Втім немає жодних документальних підстав вважати, що останній кошовий отаман був чиновником Російської імперії такого високого рангу.

І все ж-таки потрібно пояснити, на яких підставах з'явилося титулування кошового отамана як генерал-лейтенанта. Автор згаданого вище листа, вочевидь, виходив з традиційного розуміння польського слова *lejtnant*, запозиченого з французької *lieutenant*, що, як вказано у словнику М. Фасмера, мало початкове значення *lieutenant*, себто «заступник», і було калькою з латинської *locum tenens* – «намісник»⁴². Зважмо також, що у французькій армії лейтенант довго зберігав функції, пов'язані з первісним значенням назви його посадового рангу як «заступника» капітана, таке ж відношення має і генерал-лейтенант до повного генерала. Відтак, брацлавський стольник вживав слова «генерал-лейтенант» і «комендант» зовсім не як усталені у певному формулярі номінативи титулу чи рангу, а як довільно підібрані відповідники статусу кошового отамана. Поняття «генерал-лейтенант» у цій конструкції наблизилося до первісного значення латинського *locum tenens* – «намісника». Маємо як приклад аналогічного використання цього номінативу французьким консулом у Криму Ш. де Пейссонелем (середина XVIII ст.), який через поняття «генерал-лейтенант» пояснював функції сераскерсултанів ногайських орд⁴³. Підкреслимо, що і брацлавський стольник, і французький консул не використовували поняття «генерал-лейтенант» як офіційну назву армійського чину.

³⁹ Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. 1774–1788 гг. / Сост. акад. Н. Ф. Дубровин. Издание Военно-Ученнаго комитета Главнаго штаба. – СПб.: Военная типография, 1893. – С. 1.

⁴⁰ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 344. – Арк. 36.

⁴¹ Шепелев А. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. – С. 111–112.

⁴² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – 1-е изд. – Т. 1–4. – М., 1964–1973 // Электронный ресурс: <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi>

⁴³ Пейссонель Ш., де. Записка про Малу Татарію / Пер. з фр. В. Лотошникової; вступ. ст., прим. і коментарі В. Грибовського. – Дніпропетровськ: «Герда», 2009. – С. 31–32.

Таким чином, практика персонального нагородження запорожців російськими нагородними знаками проіснувала неповних п'ять років і закінчилася з ліквідацією Січі у 1775 р. Вона жодним способом не була пов'язана з наявною в Російській імперії системою надання військових чинів через нагороди орденського типу, але належала до іншого типу нагород, який був вироблений упродовж 30–60-х рр. XVIII ст. у процесі складної взаємодії імперського уряду з козацькою периферією і сам по собі становив один з проявів тенденції уніфікації управління різнорідними козацькими формуваннями.

Vladyslav Grybovs'kyi

Collective and personal rewards of Zaporizhian Cossacks by Russian phaleristic signs

In this article the question on awarding Zaporozhian Cossacks by Russian government has been examined. There is traced the origin of information on awarding the last ataman P. Kalnyshevs'kyi with Order of St. Andrew and his presentation to the rank of lieutenant general and is given the refutation of this.

Key words: phaleristics, Zaporozhian Cossacks, Peter Kalnyshevs'kyi.

Владислав Грибовский

Коллективные и персональные награды запорожского казачества российскими фалеристическими знаками

Рассматривается вопрос о награждении запорожских казаков российским правительством. Отслеживается происхождение и отрицается утверждение о награждении последнего кошевого атамана П. Калнышевского орденом Андрея Первозванного и представление его к чину генерал-лейтенанта.

Ключевые слова: фалеристика, запорожское казачество, Петр Калнышевский

Рецензент: Т.Г.Гончарук, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова).

УДК 930:94 (470+571) «17/1917»

Надія Швайба

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА У ФОНДІ КАНЦЕЛЯРІЇ АЗОВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМЛЕМІРА ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РОСТОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті здійснено огляд фонду 800 Державного архіву Ростовської області (м. Ростов-на-Дону). Автор висвітлює інформативні можливості джерел фонду щодо історії запорозького козацтва напередодні і після скасування Запорозької Січі.

Ключові слова: джерела, козацтво, Державний архів Ростовської області

Серед джерел до історії Південної України, зокрема історії запорозького козацтва, не введеним до наукового обігу лишається зібрання документів фонду Канцелярії Азовського губернського землеміра Державного архіву Ростовської області Російської